

UOT 39

TOFIQ BABAYEV

NAXÇIVANDA ZORXANA – İGİDLİK, BAHADIRLIQ YERİ
(TARİXİ-ETNOQRAFİK MƏLUMAT)

Məqalədə orta əsrlər zamanı Naxçıvanda olan zorxanalardan, xüsusilə Ordubad şəhərindəki zorxanadan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, əvvəllər Ordubad şəhərində Qeysəriyyə kimi fəaliyyət göstərən tikili sonralar zorxanaya çevrilmişdir. Bu zorxana Yaxın Şərqi tanınmış zorxanalarından olmuş, burada müxtəlif yerlərdən gəlmiş məşhur pəhləvanlar güləşmişlər. Həmçinin məqalədə bəzi Naxçıvanlı pəhləvanlardan da yığcam şəkildə bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, qeysəriyyə, zorxana, pəhləvan, güləş.

Azərbaycan xalqının qədim tarixə malik zəngin və rəngarəng xalq yaradıcılığı xəzinəsinin bir qolunu xalq oyun-tamaşaları təşkil edir. Bu xalq oyun-tamaşa mədəniyyəti Azərbaycanda idmanın inkişaf tarixini, bahadırlıq tarixini müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Professor Yaşar Qarayev qeyd edir ki, maddi və mənəvi kökləri ən qədim dövrlərdən, ən müxtəlif ictimai-tarixi epoxalardan xəbər verən bu mədəniyyətdə ulu babaların müdrikliyi və şuxluğu, unudulmuş inam təriqətləri, əyləncə və oyunlarda yaşayan adət və ənənə öz əksini tapmışdır [8, s. 5]. Bu oyun-tamaşaların bəzi nümunələri (ağırlıqqaldırma, qılıncoynatma, daşullama, qurşaqtutma, güləş çovkan, qaçış və s.) fiziki əməyi, hünəri, cəsarəti, çevikliyi təcəssüm etdirərək sonrakı bədən tərbiyəsi və idman oyunlarının təməli, bünövrəsi olmuş, bir çox nəsilin mənəvi sağlamlığına özünün müsbət təsirini göstərmiş, müasir insanların tərbiyəsi üçün də öz qüvvəsini saxlamışdır.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummillə lider Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyinin genişmiqyaslı və çoxşaxəli fəaliyyətində insanların güclü, fiziki və mənəvi sağlamlığının əsas vasitəsi olan bədən tərbiyəsi və idmanın da inkişafına dövlət səviyyəsində daimi qayğı və diqqət göstərilməsini ön plana çəkdi: “Xalqımızın həm fiziki sağlamlığını, həm şüurunun inkişafını, mənəvi sağlamlığını təmin etmək dövlətimizin ali məqsədi, vəzifəsidir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün bədən tərbiyəsinə geniş yaymalı, ona geniş imkanlar yaratmalı, insanları bədən tərbiyəsinə və idmana kütləvi şəkildə cəlb etməliyik” [7, s. 346].

Azərbaycanın müasir mərhələdə müəyyənləşdirdiyi bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf konsepsiyası bütünlükdə azərbaycançılıq məfkurəsi müstəvisində adamlarımızın, o sıradan uşaq və gənc nəslin daha sağlam və güclü olmasına, iradəsinin möhkəmlənməsinə, görüş dairəsinin genişlənməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına istiqamətlənmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev vurğulayırdı: “...İdman, bədən tərbiyəsi xalqın sağlamlığı ilə bağlı olan mühüm sosial sahədir. Azərbaycan bayrağı dünyada, demək olar ki, iki dəfə qaldırılır. Bu, bir Azərbaycanın dövlət başçısı hər hansı ölkəyə gələrkən və bir də idmançılarımız beynəlxalq yarışlarda çempion adını qazanarkən baş verir. Azərbaycan himni səslənir, dövlət bayrağı qaldırılır”.

Azərbaycan xalqının gələcəyi və işıqlı sabahı haqqında düşünən ümummillə liderin milli-mənəvi dəyərlərimizə sevgisi, tarixi keçmişimizə hörməti və ehtiramı bu gün möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən yaşadılır və inamla, qətiyyətlə davam etdirilir. Prezident bu sahədə fəaliyyətini xüsusi həssaslıqla indi də davam etdirir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin Prezidenti təyin olunan İlham Əliyev cənabları az vaxt içərisində həmin sahədə də yüksək təşkilatçılıq istedadına malik olduğunu

göstərmişdir. O, sağlam gənclik yetişdirmək, bununla da xalqımızın sağlam gələcəyini təmin etmək üçün idmanı ümumxalq hərəkətinə çevirmək xətti yeridir. Onun təşəbbüsü ilə təkcə paytaxt Bakıda deyil, eyni zamanda Naxçıvanda və digər regionlarda olimpiya idman-sağlamlıq komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi, idmanın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün güclü maddi-texniki baza yaradılması xalqın sağlam gələcəyinə yönəlmiş müdrik siyasətin parlaq təzahürləridir.

Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq yarışlarda idmanın müxtəlif sahələrində ön mövqelərə çıxması, Bakının, Naxçıvanın dünya üzrə mühüm beynəlxalq yarışların keçirildiyi mərkəzə çevrilməsi Azərbaycanın şöhrətini daha da artırır, onun beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərir. Bu, prezident İlham Əliyevin gənclərlə bağlı müdrik və uzaqqörən siyasətinin ən böyük uğurlarından biridir.

Azərbaycan qədim idman ənənələrinə malik ölkədir və onun mənşəyi çox əski çağlara gedib çıxır. Hər bir oyun və meydan tamaşası xalqın min illər boyu yaratdığı və sevə-sevə yaşatdığı ən mükəmməl idman vasitəsidir. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da idman elementləri nümayiş etdirilən müxtəlif xalq oyunlarından istifadə olunur. Bu oyunların müəyyən izləri qayalarda, daşlarda əbədiləşib. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrindən olan Gəmiqaya abidəsi özünün əzəmətli, fantastik görünüşü ilə insanı heyrətə gətirir. Gəmiqaya rəsmləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində, Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıq dağının (3904 m) cənub və şərq yamaqlarındakı Nəbi yurdunda, Qaranquş yaylağındadır. Tədqiqatlar nəticəsində orada yaşamış əhalinin həyat tərzini, məşğuliyyətini, məişətini və zəngin mədəniyyətə malik olduqlarını izləmək mümkündür. Gəmiqaya təsvirlərinin – piktoqramların (qədim şəkli yazılar) və oradakı yurd yerlərinin azı 5-6 min il yaşı vardır. Aşkar olunan ox-kamanla silahlanmış insan təsvirləri, insanın kəməndatma anında rəsmləri, döyüş səhnələri, mərasimlərlə əlaqədar rəqs səhnələri və s. diqqəti cəlb edir [9, s. 67]. Bütün bunlar burada məskunlaşan tayfaların qədim dövrlərdə də öz aralarında atıcılıq, oxatma, kəmənd tullama, gücsınama yarışlarının keçirdiyini ehtimal etməyə imkan verir.

Gəmiqaya təsvirlərində və Naxçıvandan tapılmış boyalı qablar üzərində müəyyən mərasimlərlə icra olunan rəqs səhnələri Eneolit və Tunc dövrlərində Azərbaycanda ilk musiqi-rəqs-oyun mədəniyyətinin təşəkkül tapdığını göstərir. Akademik Teymur Bünyadov oyun-tamaşaların yaranma və inkişafının ilkin mərhələsinin rəqlə bağlı olub, dövrümüzədək gəlib çatdığını qeyd edərək yazır ki, Qaya rəsmləri zəngin incəsənətimizlə yanaşı, musiqi, rəqs, oyun mədəniyyətimizin inkişaf tarixini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir [4, s. 42]. Naxçıvan həm də mənşə etibarını ilə ən qədim kütləvi xalq rəqsi “Şərur yallısı”nın vətənidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xaraba-Gilanda (Ordubad bölgəsi), Plovdağ ərazisində arxeoloq Bəhlul İbrahimli tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərin birində qadın skeleti aşkar olunmuşdur. Burada hündürboylu, cüssəli, müxtəlif muncuqlardan, 8 tunc tel sancaqlarından, tunc sığalardan ibarət mükəmməl baş bəzəyi olan qadın dəfn edilmişdir. Qadının qollarında və ayaqlarında da müxtəlif muncuqlardan bəzəklər olmuşdur. Qadının sol çiyindən içərisində 14 ox olan dəridən düzəldilmiş sadaq (ox qabı) asılmışdır. Bu onun döyüşçü və ya şahzadə xanım olmasını sübut edir. Arxeoloji abidə qadın döyüşçülərin Naxçıvan ərazisində Tunc dövründə (5 min ildən artıq) mövcud olduğunu göstərir.

Qədim zamanlarda qüdrətli Oğuz elinin ərən igidləri arasında pəhləvanlıqla bağlı oyun-tamaşalar xüsusi yer tuturdu. Onların at çapmaqda, qılınc oynatmaqda, kəmənd atmaqda, kaman çəkməkdə, ox atmaqda, əmud endirməkdə, qalxan qaldırmaqda, savaş meydanında

yağıya aman verməməkdə tayı-bərabəri olmayıb. Tarixi yaddaşlardan aydın olur ki, ağıl, kamal və zəka sahibi olmağı, at çapmağı, qılınc-qalxan oynatmağı öyrəndikləri kimi, türk igidlərinin döyüş və güləş fəndlərinə mükəmməl yiyələnməsi də vacib şərtlərdəndi. Onlar meydana təkbətək güləşmək (qurşaqtutmaq) kimi şücaət və bahadırlıq sənətindən də məharətlə istifadə edirdilər. Bu idman sənəti orta əsrlərdə Şərqdə, Orta Asiyada və bir sıra başqa ölkələrdə çox geniş yayılmışdı. Sözügedən idman növü Azərbaycanda da ən çox sevilən igidlik, mərdlik hesab edilirdi. Ötən çağlarda müharibə aparan iki ordunun pəhləvanları üz-üzə gələrdi və onlardan birinin yerə yığılması digər qoşun üçün qələbə əlaməti idi. Bu da məsələni, yəni savaşı tələyini həll edərdi. Azərbaycan türklərinin cəsəət və qəhrəmanlığı bütün Şərqdə məşhur olub. Onların Atabəylərinə əbəs yerə “Cahan pəhləvan” ləqəbi verilməmişdir.

Müdrikliyi, fərasəti, igidliyi və cəsurluğu ilə dillərdə əzbər olan qadın-analarımız nərdizli kişilər kimi qərinələr boyudur ki, el-ulus qeyrəti çəkməkdə, barışmaz hücumlara sinə gərməkdə, amansız dəhşətlərə qarşı mübarizə aparmaqda, eyni zamanda qadınlıq şərəfini, ər namusunu qorumaqda təkrarsız bir örnək misalında xatırlanırlar. Sonralar da qadınların cəmiyyətdəki mövqeyinə diqqət versək, onlar da kişilərlə bərabər döyüşlərdə, eyni zamanda idman oyunları üzrə yarış meydanlarında iştirak edib, at çapıb, qılınc oynadıb, yumru daş, toppuz atıb-tutmaqla, hünər, əl çevikliyi nümayiş etdiriblər.

Zorxana sözündəki “zor” – güc, xana isə “yer, məkan” mənasını ifadə etməklə, qoluna, təpərinə güvənən, arxalanan ərəlin, ərənəlin, döyüşdə sinə-sinəyə, baş-başa gəlmək bacarığına malik olanların hünər, güc, qüvvət, cəldlik, çeviklik və bahadırlıq-pəhləvanlıq yeri idi. Tədqiqatçılara görə, zorxana oyunları elat həyat tərzini keçirən qədim türk ənənələrini özündə əks etdirən idman oyunlarıdır.

Bu xalq oyun-tamaşaları içərisində geniş yayılanı və mənşə etibarını ilə ilkin olanlardan biri zorxana-igidlik, pəhləvanlıq oyunlarıdır. Zorxana xalq oyunları da milli oyunların bir növü sayılır və mənəvi mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir.

İlk əvvəl zorxanalar ibtidai şəkildə düzəldilirdi. İbtidai zorxanalar kənd yerlərində açıq sahədə, hamar çəmənlikdə göy otun üstündə, şəhər mühitində isə küçənin (həyətin, meydanın) tam ortasında, evlərarası məhəllələrdə və digər münasib sayılan yerlərdə təşkil olunurdu. Sonralar zorxana meydanlarının düzəldilməsinə, zorxana binalarının inşasına başlanmış və adamların əsas əyləncə, istirahət yeri olmuşdur. Zorxana insanların sağlamlığını, fiziki bacarığını, iradəsini möhkəmləndirən idman oyunlarının mərkəzi-saray və məşq zalı funksiyasını yerinə yetirirdi. Eyni zamanda igidlik, yenilməzlik kimi keyfiyyətlərin aşılmasında zorxana oyun-hərəkətlərinə böyük əhəmiyyət verilmiş, hərbi biliklərin təlimində, döyüş üsullarına hazırlıqda bir növ məşq hesab edilmişdir.

Zorxana oyunları dünyanın əksər xalqları arasında, o sıradan böyük türk coğrafiyasında (eyni zamanda Azərbaycanda) geniş yayılmış, “bahadırlıq psixologiyası ilə yaşayan türklərin etnik-mənəvi sistemi daxilində yaşam biçiminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir” [5, s. 305]. İran müəlliflərinin əsərlərinə əsaslanan tarixçi-etnoqraf Məmməd Dadaşzadə zorxanalardan bəhs edərkən, onun XVI yüzilin əvvəllərində ölkənin sərhədlərinin qorunmasında, şər qüvvələrin hücumunun, ixtişaşların qarşısının alınmasında, yurdsevərlik, igidlik kimi keyfiyyətlərin aşılmasında, pəhləvanların hazırlanmasında, mənəvi idman oyunlarının tərəqqisində böyük rol oynadığını, həmçinin Səfəvi hökmdarı tərəfindən zorxanaların yaranmasına böyük önəm verildiyini bildirir: “Orta əsr sənədlərindən aydın olur ki, zorxanalar, əsasən XIV-XVI əsrlərdə daha çox yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycan monqol qəsbkarlarından

yaxa qurtarıb yenidən dirçəlməyə başlamışdı. Belə bir şəraitdə yeni nəslin güclü, qüvvətli olmasına böyük ehtiyac yaranmışdı. Bu nöqtəyi-nəzərdən də gənclərin yeni tələblərə uyğun tərbiyə edilməsində zorxanaların böyük rolu olmuşdur. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə zorxanalara geniş meydan açıldı” [5, s. 50].

Orta əsrlərdən idman oyunları və yarışlarının keçirildiyi məşhur zorxanalardan biri də Naxçıvan ərazisinin Ordubad şəhərində idi. Bu zorxana şəhərin mərkəzində XVII yüzildə inşa edilmiş Qeysəriyyə binasında yerləşirdi. Çox zəngin və bənzərsiz memarlıq abidəsi olan Qeysəriyyə binasının ümumi sahəsi 540 kvadratmetrdir. Abidə 10×10 m olan mərkəzi səkkizbucaqlı zaldan və onun üzərini qapayan dairəvi günbəzdən, günbəzi künclərdə saxlayan mürəkkəb quruluşlu dörd ədəd dayaqdan və dayaqlarla kənar divar taxçaları arasında yerləşən keçidlərdən (eni 3,4 m) ibarətdir. Keçidlərin tavanı 16 ədəd kiçik günbəzlərlə qapanıb. Verilən məlumata görə, sonralar bu yerlər zorxana iştirakçılarının geyim və istirahət otaqları olmuşdur.

Qeysəriyyə sözünün mənası şahlara məxsus, daş-qaş, ləl-cəvahirat satılması məqsədilə tikilmiş örtülü Şərq bazarı deməkdir. Tarixi qaynaqların verdiyi məlumata görə, Səmərqənd, İsfahan, Ərdəbil, Təbriz, Ordubad və s. şəhərlərdə qeysəriyyələr olmuşdur. XIX yüzildə Ordubadda bu abidədən “Zorxana” kimi istifadə edilmişdir. Türkiyədə, İranda, Qafqazda, Dağıstanda və başqa yerlərdə elə bir məşhur pəhləvan yox idi ki, Ordubad zorxanasında öz gücünü, məharətini göstərməsin. Kim qalib gəlirdisə hücrələrdə əyləşən xandan mükafat kimi bir kisə qızıl almış [10, s. 267-268].

Zorxana binasının böyük zəifliyi səqfi tağlarla örtülürdü. Zəifliyi ortasındakı dövrəsi tamaşaçıların oturduqları səki ilə əhatələnmiş, dərinliyi 1m, ölçüsü 10×10 metr olan oyun meydanı süfrə adlanırdı. Oyundan asılı olaraq, süfrədə eyni vaxtda 15-20 oyunçu iştirak edirdi. Zorxana 200-300 tamaşaçı tuturdu. Zorxana oyunlarını süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan *miyandar* – təlimçi-məşqçi idarə edirdi [11, s. 367].

Zorxanadakı oyunlar kompleks oyun silsiləsindən (sənə tamaşası və ya quluncsındırma, mil oyunu, ayaqdöymə, kəbbədə, yaxud kəmalə, səngi daşqaldırma, çərxi və ya təndövrə, güləş, yaxud qurşaqtutma) ibarət idi. Bu da irəlindəki oyun və sınağa, xüsusilə güləş yarışına bir növ hazırlıq olub, pəhləvanlar yetişdirilməsi işinə xidmət etmişdir. Burada oyunçuların zorxanaya xas olan sadə oyun alətləri (mil, toppuz, taxtadaş, kürz, yekba, kəbbədə və s.) vardı və onlar bu alətlərdən məharətlə istifadə edirdilər. Zorxana oyunları, adətən “Qaytağı”, “Koroğlu”, “Mirzəyi” musiqisinin sədaları altında keçirilirdi.

Zorxana oyunları kütləvi şəkildə icra olunurdu. Bu oyun zamanı hərə əlinə bir mil alıb dumbul səsi altında başının üstündə oynadar, bacardığı qədər yuxarıya qaldırar və yaxud mümkün qədər uzağa tullayardılar. Zorxana iştirakçıları toppuzla, daşla, zəncirlə də oyun göstərərdilər. Pəhləvanlar hər əlində bir toppuzu qaldırar və onları ahəngdar tərzdə başları üzərində fırladar, sənələri önündə hərledər, çiyinlərinə, böyürlərinə vurur, ya da toqquşdurardılar. Yaşlı sakinlərin söylədiyinə görə, zorxana tamaşalarında xüsusi gözətçilər vardı. Tamaşa zamanı əynində dəri don, başında küləh, əlində də keçə dərisindən hazırlanmış tuluğ bir nəfər (ona *tulumçu* deyirdilər) nizam-intizamı güdərdi. O, tuluğu su, yaxud hava ilə doldurub onunla tamaşaçıları meydanın müəyyən həddində saxlayardı, həmçinin, kənar adamları öz yerlərinə qaytarardı. Tulumçu-meydan keşikçisi, eyni zamanda oyunçunu da qoruyardı.

Ötən zamanlarda Naxçıvanda zorxana küştisi yarışlarında bir qayda olaraq, pəhləvanları güləşə dəvət etmə mərasimi keçirilirdi. Belə ki, pəhləvan güləşindən əvvəl *mürşüd* (zorxana oyununa rəhbərlik edən sənətkar) küştə sənəti vəsfinə “Güliküştə” (*küştinin tərif* deməkdir) adlı ənənəvi zorxana nəğməsi oxuyardı. Meydanı dövrəyə almış adamlar da pəhləvanların

güləşini qızısdırardılar. Bu ənənə əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə yaşamış, xalq arasında bu ənənəyə ayrıca yer verilmişdir.

Ordubadda bir çox yaşlı adamlarla apardığımız söhbətlər əsnasında Ordubadın igid pəhləvanları barədə müəyyən məlumat əldə edə bildik. Məlum oldu ki, bir vaxtlar Ordubad zorxanasında igidlikdə, cəsarətdə, ad çıxarmış pəhləvanlar olub. Bu pəhləvanların şücaəti eldən-elə yayıldıqca yaxın-uzaq elin igid pəhləvanları buraya gücsınama yarışına gələrdilər. Ordubadlılar da öz hünərli pəhləvanları ilə fərəhlənmiş, sevinmiş, qürur hissi keçirmişlər. Məlumatçılarımızın dilindən eşitdiyimiz sözdür: “Ordubadda elə bir pəhləvan olub ki, meşədən hər atın çəkə bilmədiyi sürütmə gətirərdi. Öynədə bir sini plov, otuz yumurta yeyər, bir sərnic atlama içərdi”.

Ordubadda sağlam bədənli, güclü-qüvvətli, istənilən pəhləvanlarla güləşən həvəskarlarla yanaşı, peşəkar pəhləvanlar da olub. Onlar öz qoçaqlığı, igidlikləri ilə eldə-obada məşhur olmuş, böyük iz qoyub getmişlər. Rayonda bu baxımdan seçilən ən iri kəndlərdən biri Biləv kəndidir. Yazıçı-jurnalist Həmid Aslanlının “Biləv” adlı kitabına əsasən, bir neçə pəhləvanın adını çəkmək istərdik. Biləvdə Qeybəli (Qaybalı) adlı bir kişi varmış. Qoçaqlığı, şücaəti ilə eldə-obada məşhur pəhləvan kimi tanınırdı. Deyirlər ki, onun qorxusundan quş quşluğu ilə Biləvdəki möhtəşəm Babək qalası ətrafında uça bilməzdi.

XIX yüzilin I yarısında yaşamış Müslüm pəhləvan adlı kənd sakini haqqında çoxlu rəvayət yayılıb. O, məşhur zorxana pəhləvanı idi. Onun kürəyini yerə qoyan olmayıb. Deyirlər, aşıqlıq sümüyünü əli ilə sındırırdı. Bir gün görür ki, Disər kəndi yaxınlığında bir neçə nəfər dəyirmanın novunu qaldıra bilmir. Müslüm yaxınlaşıb onlardan birinin çuxasını alıb qoyur çiyinə, sonra çiyinini novun altına verib onu qaldırır. Belə söyləyirlər ki, nə zamansa Biləv kəndinə adlı-sanlı bir zorxana pəhləvanı gəlir. Çılpaq bədənini yağlayıb şişirdir. Bu ondan öteri imiş ki, onun bədənindən yapışmaq olmasın. Pəhləvan kənd içində rəcəz deyir. Özünə rəqib istəyir. Biləvli pəhləvanların 7 nəfəri Allahqulu uşağı tayfasından çıxmışdır. Bunlar Hacı və Məmmədkərim, Bəyalı, Hacı, Qulu və Babaxanın oğlu Babadır. Boylu-buxunlu, iri cüssəli, yekə bədənli Məmmədkərim yaxşı zorxana güləşəni idi, XIX əsrin axıllarında – XX əsrin əvvəllərində indiki Ordubad rayonu ərazisində və Əlincəçay hövzəsində onun qarşısına çıxan tapılmazdı. O, irəli gəlib əllərini torpaqlayıb pəhləvanın döşündən tutur və elə sıxır ki, pəhləvanın döşündən qan fışqırır [1, s. 390-393].

Ordubad sakini Vahabov Rza Əkbər oğlu (1934) ötən günləri yada salıb deyir ki, mənəm əmim şair Davud Ordubadlının söylədiyinə görə, günlərin bir günündə Ordubad elinə Həmədandan, Təbrizdən, Sərabdan gövdəli, qollu-qamətli peşəkar zorxana pəhləvanlar gəlmişdi. Ordubadlı pəhləvanla Təbrizli pəhləvan meydan tuturlar. Təbrizli pəhləvanın dəstəsi bir yanda, Ordubadlı pəhləvanın dəstəsi isə bir yanda dayanıb gözləyirlər. Cənginin, təbillərinin gurultusu yarışın başladığını xəbər verir. Güləşə başlamazdan öncə hər iki pəhləvan əyilib yeri öpür, əllərini yuxarı qaldırır “Allahu-əkbər” deyib meydana şığıyırlar, müxtəlif hərəkətlərlə meydançada dövrə vururlar, meydançanı hərləndikdən sonra, hər iki pəhləvan meydanın ortasında bir müddət qarşı-qarşıya durub lal-dinməz bir-birinə baxıb, təbəssümlə gülümsəyirlər. Sonra hər iki pəhləvan tutaşırlar, o ki var güləşirlər. Hər biri milli güləş fəndlərini işlətməklə qüvvəsini, gücünü nümayiş etdirir. Yarışın ən qızğın yerində Ordubadlı pəhləvan öz məşhur fəndini işlədir, ayağını içəridən salıb rəqibin ayağına qarmaq kimi ilişdirir. Qonaqların arasına çaxnaşma düşür. Təbrizli pəhləvan bu fəndin arasından çıxmağa çalışır. Qüvvəsi tükənir, qollarından elə bil bir pud daş asılıb. Ayaqları öz-özünə qatlanır. Arxası üstə yerə dəyir. Beləcə bu fəndlə Ordubadlı pəhləvanın böyük üstünlüyü hiss olunmağa başlayır və bu fənd yarış

meydanında həlledici qələbəyə çevrilir. Hər yerdən “Pəhləvana alqış, qəhrəmana alqış”, “Var olsun pəhləvanımız, əhsən!” nidaları ucalır. Təəssüf ki, bu savaşı təfsilatı yazılı mənbələrdə bizə rast gəlməyib. Həmin oyunu əks etdirən məlumat yaddaşlarda – ağızdan-ağıza keçə-keçə yaşayıb bu günümüzdə çatmışdır.

Onu da qeyd edək ki, zorxana oyunları içərisində ən çox yayılan güləş (qurşaqtutma) oyunu idi. Güləş Naxçıvanda çox qədimdən ən maraqlı və geniş yayılmış idman yarışlarındandır. Güləşin təşkili ilə əlaqədar müəyyən hazırlıq işləri görülürdü. Adət üzrə güləşi idarə etmək üçün münəfiqlik etməyə bir nəfər ağsaqqal, yaxud nüfuzlu şəxs ayrılırdı. Bundan məqsəd el şənliyini dava-dalaş gəzən adamdan qorumaq idi.

Naxçıvan ərazisinin Culfa şəhərində keçən əsrin əvvəllərində keçirilmiş bir güləş yarışması haqqında da maraqlı əhvalat danışılır. Güləş yarışması möhrə hasarlı, köhnə məhəllələrin birində keçirilirdi. Yarışda Naxçıvanın və Həmədanın məşhur zorxana pəhləvanları iştirak edirdilər. Hər pəhləvan da başının dəstəsi ilə gəlmişdi. Yarışdan əvvəl hər iki pəhləvan genişlikdə yaraqlarını açıb göylüyə atdılar, bir-birinə göz qoya-qoya meydanı dolandılar.

Yarış zamanı naxçıvanlı pəhləvan bir neçə dəfə cəhd etsə də, nə qədər çalışsa da bir şey edə bilmir. Həmədanlı pəhləvan enli kürəkli, qolu qüvvətli, ağır oymaqlı bir pəhləvan idi. O, çox ustalıqlar göstərərək, yerli pəhləvanı bir neçə dəfə yıxır. Naxçıvanlı pəhləvanın dostları “düz olmadı” deyib cığallıq edirlər. Həmədanlı pəhləvan görür ki, o, qələbəsini sübut edə bilməyəcək, əsəbləşir və dizini yerə qoyub yerli pəhləvanın qurşağından tutub dartır, çəkib yerdən götürür və möhrə hasardan o tərəfə yumalayır. Bununla da yarış bitir. Qəzəbdən yerli pəhləvanın gözləri alışıb yanırıdı, əlləri titrəyirdi. Yurdun ağsaqqalı irəli gəlib hər iki cavanı qucaqladı, əllərini çiyinlərinə qoyub, barışın – dedi. Yarışda həmişə bir güləşçi qalib olur, o biri məğlub. Pəhləvanlar da çiyinlərini bir-birinin çiyinə vurub sağollaşır, halallaşır meydanından çıxırlar. Belə bir mənəvi qüdrət pəhləvanların böyüklüyündən irəli gəlir.

Belə söyləyirlər ki, yarışdan sonra dostları ona ürək-dirək verib deyirlər: “fikir eləmə, o səni ömür boyu yıxa bilməz, düz olmadı”. Pəhləvan cavabında deyir: “Kişi olun da, nə təhər düz olmadı əə... Yıxmağı düz olmadı, bəs divardan o tərəfə atmağına nə deyirsiniz”.

Naxçıvanın bəzi kəndlərində son illərə qədər qalmaqda olan belə bir adət vardı. Hər yarışın sonunda qalib gələn pəhləvanın şərəfinə erkək qurban kəsilir, böyük qonaqlıq verilirdi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, bu adət demək olar ki, Azərbaycanın digər bölgələrində də mövcud olmuşdur. Həm də bu adət təkcə məzmunca deyil, həm də formaca oxşar idi. Bu qəbilli adət Təbrizdə, Ərdəbildə, Həmədanda, eyni zamanda Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmışdı.

Özünün zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən çox qədim tarixli toy-düyün mərasimləri ilə bağlı zorxanalar da düzəldilmişdir. Toy zorxanası adlandırılan belə meydanlarda məişət səciyyəli zorxana oyunlarına, xüsusilə pəhləvanların güləşməsinə xüsusi yer verilib. Qoluna, gücünə güvənən cavanlar meydançalarda qara zurnanın və nağaranın müşayiəti ilə güləşir, qurşaq tutur, sınaq yarışları keçirirlər. Rus hərbi tarixçisi M.T.Dubrovin azərbaycanlıların toylarında pəhləvanların güləşmələrindən söhbət açarkən hələ XIX yüzilin 60-cı illərində yazırdı ki, onlar özləri dəvət olunmadan belə ətraf məhəllə və kəndlərdən toya güləşməyə gələrdilər.

Toy mərasimində sınaq oyun yarışlarının olması əski folklor nümunələrindən bəllidir. Bir çox nağıl və dastanlarda ayrıca motiv kimi işlənmiş sınağaçəkmə Kitabı-Dədə Qorqud boylarında sadəcə olaraq toya hazırlıq mərasiminin tərkib hissəsi idi. Adət üzrə Naxçıvanda ənənəvi toy mərasimlərinin əksəriyyəti pəhləvanların güləşməsi ilə bitərdi. Pəhləvan xonçasını

qazanmaqdan ötrü güləş yarışını təşkil olunardı. Bununla əlaqədar tarixçi-etnoqraf, prof. Q. Cavadov yazır ki, toyu idarə edən şəxs pəhləvan xonçasını mağarın ortasına qoyub, camaata elan edərdi ki, xonça qalib pəhləvana çatacaqdır. Zurnaçılar məhz bu mərasim üçün nəzərdə tutulan “pəhləvani” musiqi nömrəsini ifa etməyə başladılar. Bu vaxt həmin mərasimə əvvəldən özünü hazırlamış cavanlardan iki nəfəri meydana çıxardı. Güləş adət-ənənəyə uyğun, ədəb-ərkan daxilində keçirilən və sözün əsil mənasında yarış xarakteri daşıyırdı. Xüsusilə ağsaqqallar çalışırdılar ki, toy mərasimində keçirilən güləş cavanların sınaq, yarış meydanına çevrilsin. Adətə görə, burada heç bir narazılığa, tərəfkeşliyə yol verilməzdi. Pəhləvanlardan kim qalib gələrdisə, hamının alqışları ilə pəhləvan xonçası ona təqdim edilərdi.

Naxçıvanda toy mərasimlərində güləşlə bağlı el-oba arasında “Qabaq kəsdi” adətində olmuşdur. Adət belə idi ki, toyla bağlı gəlin aparandan alayın qarşısına kəndir-sicim çəkir, yaxud yolun ortasına daş qalayıb üstünə duz-çörək qoyur (el adətinə görə duz çörəyin üstündən heç vaxt keçib getmək olmaz), qoluna, gücünə güvənən bir cavan irəli çıxıb oğlan evindən bir nəfəri güləşə çağırırdı. Burada ya oğlan evi adamlarından birisi cavan pəhləvanla güləşə çıxmalı, yaxud da nəmər verməli idi ki, toy karvanı yolunu davam etdirsin. Odur ki, adət naminə toy sahibi cavanlara xonça, quzu, yaxud bir qədər pul-nəmər verib onu razı salır. Əvəzində onlar “Allah mübarək eləsin, Allah xeyrə calasın”, sözlərilə geriyyə çəkilib yolu açırlar. Bu ənənə bəzi kəndlərimizdə indi də qalmaqdadır. Bu əski mənşəli el adəti ilk baxışda sadəcə əyləncə görünsə də, yolun bağlı olması uğursuzluq əlaməti, bədxah qüvvələrin müdaxiləsi, bəd gözdən qorunması və gəlin qızın “çilləyə düşməsi” kimi başa düşülürdü.

Naxçıvan folklorunda pəhləvanlıqla əlaqədar xalq təxəyyülünün məhsulu olan bir sıra əfsanə və rəvayət var. Bu folklor örnəklərində qız-gəlinlərimiz cəngavər kimi təsvir olunur. Bu xüsusda bir əfsanə yada düşür: Yerli söyləyicinin verdiyi məlumatlara görə, Ordubadda məşhur bir pəhləvan vardı. Sərabdan olan bir pəhləvan onun haqqında eşidərək onunla güləşmək istəyir. Ordubada gəlib, nəhayət ki, onun evini tapır. Ordubadlı pəhləvanın bir bacısı varmış. Qapının səsinə çıxıb, əhvalatı bildikdə deyir: “Burada bir daş var, onu gördüyün bu sütunun üstünə qoya bilsən, qardaşımınla güləşə bilərsən”. Pəhləvan nə qədər əlləşirsə, heç nə çıxmır. Onda qız deyir: “İndi ki, sən bir daşın sütunun üstünə qoya bilmərsən, mənim qardaşımınla necə güləşə bilərsən?”. Qız daşın bir lələk kimi qaldıraraq sütunun başına qoyur. O vaxtdan bu daşa “Qız daş” deyirlər.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, belə bir əfsanə qədim Şərqi, o sıradan türk xalqları arasında çox geniş yayılmışdır. Anadoluda, istərsə də Naxçıvanda geniş yayılmış “Qız daş”, “Gəlin qaya”, “Gəlin daş” adlı əfsanələrin eyni variantının izlənməsi genetik qohumluğun nəticəsidir. Bu abidə, eyni zamanda, türk xalqlarının inanc sistemində geniş yayılmış daşadönmə inancını da əks etdirir. “Türk ölür, daşa dönər, ancaq yenilməz” deyimini təsadüfi yaranmamışdır.

Güləş ilə bağlı daha bir rəvayətə – Şahbuz rayonundan toplanmış “Pəhləvan Salman” adlı rəvayətə müraciət edək. Rəvayətdə deyilir ki, keçmiş zamanlarda Şahbuzun bir dağ kəndində kasıb güzəran keçirən, külfətini güc-bəla ilə dolandıran Salman adlı bir kişi yaşayırdı. O, dolanışıq üçün hara əl atırdısa boşa çıxırdı. Arvadının gileyi, uşaqlarının ac-yalavaqlığı Salman kişini haldan-hala, rəngdən-rəngə salır. O, obaşdan durub aran kəndində yaşayan qohumugilə gedir.

Bu kənddə onu məmə yeyəndən pəpə deyənə kimi hamı tanıyırdı. Salman kişi kəndə çatanda görür ki, böyüklü-küçüklü bütün kənd əhli meydana toplaşmış, ortada isə bir nəfər pəhləvan paltarında zorxana gedir. Amma onun qorxusundan ürək edib meydana çıxan yoxdur,

ona görə də yerli sakinlərdən biri elan edir ki, kim meydana girsə ənam alacaq. Bu səhnəni görəndə Salman kişi: – belə ac-yalavac ölməkdənsə bir pəhləvanın əlində ölmək daha şərəflidir, – deyib meydana atılır. O, zurnaçılara lap ucadan bir gülüşəngi hava çalın, – deyə müraciət edir. Bunu görəndə qohum-əqrəbası onu bu fikrindən vaz keçməyə səsləsə də, Salman kişi – öldü var, döndü yoxdu, – deyib durur.

Zurnaçılar ucadan gülüşəngi havası çalır. Salman meydanın ortasında var-gəl edərək qollarını çırmalaya-çırmalaya rəqibi qorxutmaq, onu təslim etmək məqsədilə hədə-qorxulu deyimlə ucadan qışqırır: – Analar, bacılar, uzaq-yaxından gələn müsafirlər, bu gün başlar yarılıb, qanlar su yerinə axacaq. Bax indi, elə bu saat hər şeyin şahidi olacaqsınız. Tamaşaçılar Salmanın səsinə səs verərək deyirlər: Salman, daşı ətəyindən tök, pəhləvan yazıqdı, o qorxusundan sarısını udacaq, rəhmin gəlsin. Salman isə dediyindən dönmür və bədəninə əsdirə-əsdirə hədə-qorxusunu daha gur səslə qulaqlara yeridir. O, meydana fırlanıb pəhləvanı tələb edir. Bu psixoloji təfsilatla gəlmə pəhləvan qorxuya düşür, onunla gülüşməyə ürək eləməyib meydana qaçır. Camaat Salmandan bu nə oyun idi çıxartdı, – deyə soruşurlar. Salman deyir: – Ə, siz hardan biləydiniz ki, mən nə çəkirəm, qorxudan bədənim əsir, yalandan hay-həşir salıram. Eşitdim ki, meydana girən ənam alacaq, ona görə də kəfəni boğazıma dolayıb ortaya çıxdım. Kənd ağsaqqalı Salmanın dərdini bildikdən sonra camaata müraciət edərək dedi: – Gördünüz ki, pəhləvanımız gəlmə pəhləvanı pis günə qoydu, danışmağa dilimiz tutmadı. Bizi bu rüsvayçılıqdan Salman qurtardı. Kənd camaatı düydən, əriştədən, undan, döndən toplayıb Salmanı uşaqlarının yanına yola saldılar. Bu hadisədən sonra hamı Salman kişiyyə “Pəhləvan Salman”, deyə müraciət etdilər [3, s. 191-193].

Hansı əsrlərin yadigarı olmasından asılı olmayaraq, bu el rəvayətlərinin mətnlərində diqqəti cəlb edən əsas məsələ pəhləvan obrazlarının yenilməz qüvvə mücəssəməsi kimi əbədi heykəlləşdirilməsidir. Azərbaycanda, o sıradan Naxçıvanda çoxsahəli idman sənətimizin yaranma tarixinin öyrənilməsində, insanların güclü, fiziki və mənəvi sağlamlığında qədim keçmişə malik zəngin və rəngarəng xalq oyun-tamaşa və zorxana oyunları mədəniyyəti böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu gün Azərbaycan xalqının ilhamıyla, qüdrətiylə yaranmış çox zəngin, dəyərli idman xəzinəsi vardır. Bu, bütövlükdə müstəqil Azərbaycanın bütün sahələrdə gedən dinamik, uğurlu inkişafının, ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi sabitliyin, dövlətin ümumi gücünün məntiqi nəticəsidir.

Azərbaycan idmançıları müasir mərhələdə idman sənəti sahəsində öz şücaəti, qoçaqlığı, qələbələriylə şöhrət qazanır, tarixə düşür, xalqımızın başını uca edir. Bu igidlik, yenilməzlik müzəffər bir rəməzə dönür. Bunların hər birinin istər Avropa və Dünya çempionatlarında, istərsə də Olimpiya oyunlarında əldə etdikləri nailiyyətlərə nəzər saldıqda fəxr edirik, ulu öndər Heydər Əliyevin “İdman müstəqil Azərbaycanın gələcəyidir” – sözlərini bir daha xatırlayıb fərəhlənir, sevinir, böyük qürur hissi keçiririk.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı H. Bilöv (təbiəti, toponimikası, tarixi, etnoqrafiyası). Bakı, 2008.
2. Babayev T. Oyun və əyləncələr. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, c. III, Bakı, 1995.
3. Bağirov A., Bağirova K., Məmmədov B. Pəhləvan Salman / Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən. Bakı, 2005.
4. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, 1975.
5. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri. Bakı, 1995.

6. El sözü – yurd yaddaşı (toplayıb tərtib edəni və çapa hazırlayanı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhsəti İsmayıl), Bakı: Elm, 2010.
7. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 8-ci kitab. Bakı, 1998.
8. Qarayev Y. “El-oba oyunu, xalq tamaşası” kitabına ön söz. Bakı, 1984.
9. Museyibli N. Gəmiqaya. Bakı, 2004.
10. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008.
11. Naxçıvan ensiklopediyası. II c., Naxçıvan, 2005.
12. Nəbiyev A. Meydan tamaşaları. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, c. I, Bakı, 2004.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Tofiq Babayev

**WRESTLING HOUSE IN NAKHCHIVAN – A PLACE OF BRAVERY AND
HEROISM (historical-ethnographic information)**

The paper talks about the medieval Nakhchivan “Zorxana” – wrestling house, especially the wrestling house in the Ordubad city. It is noted that the building, formerly known as “Qeyseriyye” in the Ordubad city but was later transformed into wrestling house. It was one of the well-known the wrestling house in Middle East where famous wrestlers from different parts of the country were fighting. The paper also summarizes some Nakhchivan’s wrestlers.

Keywords: *Nakhchivan, Ordubad, Qeyseriyye, wrestling house, wrestler, wrestling.*

Тофик Бабаев

**ЗОРХАНА В НАХЧЫВАНЕ – МЕСТО ГЕРОИЗМА И БОГАТЫРСТВА
(историко-этнографическая информация)**

В статье говорится о зорханах, которые существовали в Нахчыване в средние века, особенно о зорхане в городе Ордубад. Отмечается, что строение, ранее служившее в городе Ордебад как Гейсарие, впоследствии преобразовалось в зорхану. Эта зорхана была одной из знаменитых зорхан Ближнего Востока. Здесь боролись пехлеваны, приехавшие с разных мест. Также в статье коротко рассказывается о некоторых нахчыванских пехлеванах.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ордубад, гейсарие, зорхана, пехлеван, борьба.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 25.10.2019

Son variant 31.01.2020